

МАСОВА КУЛЬТУРА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН ХХ СТОЛІТТЯ

І.С. Лященко

Культура — це дзеркало, в якому відбивається людина в усій повноті своїх дій, прагнень, вчинків, почуттів. Якщо ж говорити про сучасність, важко навіть передати, що б відбило уявне дзеркало людської культури. Як в страшній, проте реалістичній казці, сучасна людина як житель королівства кривих дзеркал постала б перед ним в усій потворності, кричущій викривленості традицій, норм, орієнтирів. Але, якщо в казці герой розбиває своє криве дзеркало, людина ХХІ століття лише намагається зазирнути в той образ, який спливає на скляній поверхні. Сучасна людина вже розуміє, що там, в задзеркаллі, власна постать їй не подобається. Але до радикальних дій щодо зміни ситуації вона поки ще не перейшла, адже не знає в якому напрямку рухатися. . .

Культуру слід розглядати як багатовимірну систему, що вибудовується через функціонування певних історичних типів з їх оригінальними характерними ознаками, принципами, механізмами. Кожний культурний історичний тип розгортається як складно організований процес, в межах якого функціонують різноманітні, контрастні, часом протилежні явища. Так, одним з визначальних смислових векторів сучасної культури виступає співіснування таких культурних феноменів протилежного звучання, як масова та елітарна культури. Вони не тільки уособили актуальне для європейської людини коло культурних проблем початку ХХ століття, але й фундаментально вплинули на сучасну культурну ситуацію, яка характеризується пошуками шляхів подолання розриву між елітарною та масовою культурами, традиціями і новачією, Заходом і Сходом, розгортанням «багатовимірного діалогу» [4, с. 458], що уособлює спосіб існування культури і людини в культурі.

Крім того, необхідно зважити на те, що симптоматичною прикметою сучасності видається необхідність поєднати зусилля всього людства перед лицем глобальних проблем. За численними прогнозами, саме в масштабній взаємодії на всіх рівнях життєдіяльності і простежується спосіб подолання роз'єднаності окремих людей та світової спільноти в цілому.

У контексті заявленої проблеми вкрай необхідним напрямком виступає вивчення саме масової культури як соціального феномену ХХ століття, аналіз та виокремлення деяких характерних ознак якого і є метою нашої роботи. Проблема масової культури залишається не тільки актуальною проблемою сучасності, але й за рівнем своєї значущості і поширення в сучасному світі може істотно впливати на культурну ситуацію майбутнього.

Витоки формування проблеми масової культури слід шукати у ХVІІІ столітті, коли Гете і Шиллер вперше використали термін «масова культура та масове мистецтво» [5, с. 49]. В ХІХ столітті над проблемою масової культури одним з перших почав розмірковувати Ніцше, який гостро звинувачував свого колишнього кумира Вагнера в потрафлянні масовому смаку. Вагомого звучання проблема масової культури набула в ХХ столітті, коли в 20-х роках Ортега-і-Гасет, усвідомивши неминучу загрозу, обрушився з критикою на масове мистецтво.

З ХХ століття феномен масової культури досить широко аналізується в літературі, його різноманітні аспекти вивчають філософи, соціологи, культурологи, мистецтвознавці. Але не дивлячись на те, що масова культура знаходиться у фокусі численних досліджень, проблема дефініції цього феномену все ще залишається актуальною. На наш погляд, спроби дати вичерпне визначення масової культури, які можна зустріти в дослідженнях, присвячених зазначеній проблемі (див., напр. [1, 5, 6, 8]), поки що не в повній мірі досягають своєї мети. Не ставлячи собі за мету вирішити це складне завдання в рамках даної роботи, ми намагаємося наблизитися до його вирішення, акцентувавши принаймні найбільш прийнятні й широко вживані в дослідницькій літературі сутнісні характеристики цього культурного феномену ХХ століття.

В сучасній літературі найбільш поширеним є комплексний аналіз масової культури. Наприклад, К.М. Шапінська розглядає масову культуру як історичний феномен, що склався в епоху індустріалізації і отримав особливо широке розповсюдження в період зростання інформаційних технологій [12, с. 266]. Б.Н. Воронцов, виділяючи ті ж аспекти, говорить про те, що зазначене явище могло сформуватися лише

в країнах класичного (західного) капіталізму, де пануючою є ідеологія індивідуалізму [1, с. 113]. Ці моменти є загальноприйнятими серед дослідників. Але на шляху конструювання визначення відразу постає наріжна проблема: використання в близькому за значенням сенсі і поняття «популярна культура».

Взагалі, терміни «масова» і «популярна» культура уявляються неоднозначними, семантично невизначеними. Нерідко під масовою культурою розуміється культура масового суспільства, що означає історичну обмеженість цього типу культури, пов'язаного з масовим розповсюдженням технологій тиражування культурних текстів. В той же час масова культура може розглядатися як позначення однієї з областей культури, яка приймається більшістю населення, на противагу елітарній культурі. В цьому сенсі частіше використовується термін «популярна культура». Таким чином, надалі ми будемо намагатися розмежовувати поняття «масової культури» як історичного феномена, пов'язаного з поширенням інформаційних технологій, та «популярної культури» як області «культури, яка прийнятна і зрозуміла більшості населення в дану історико-культурну епоху, має свої естетичні особливості і знаходиться у складному комплексі взаємодій з іншими культурними пластами — елітарною, народною» [12, с. 266].

Взагалі, відкритим залишається питання співвідношення масової, популярної культури і культури народної, яка досить часто розглядається дослідниками як один з напрямків популярного мистецтва, що може бути виділено в окрему проблему.

Власне масова культура почала формуватися у 20-ті роки ХХ ст., насамперед в США в зв'язку з появою і стрімким розвитком кінематографу. За твердженням відомого американського політолога З. Бжезинського, Америка дала світові НТР та масову культуру (див.: [1, с. 113]). На процес формування і розвитку цього культурного феномену ХХ століття вплинула ціла низка причин. Серед них найважливішими видаються зростання мегаполісів та міського населення, нівелювання соціальних розмежувань, розвиток сфери послуг, розширення сфери відпочинку населення, розвиток засобів масової інформації і комунікації тощо. Але найголовнішим фактором, що призвів до появи масової культури, є формування «споживацького суспільства», коли «головною проблемою суспільства стає не виробництво, а споживання: питання виробництва є вирішеними, суспільство не відчуває нестачі у матеріальних благах і тому інтереси людей зміщені в бік споживання» [1, с. 113].

Серед найбільш типових напрямків дослідження масової культури

можна виокремити:

- теорії масової культури як культури масового суспільства, яке виникло в результаті процесів індустріалізації та урбанізації, що замінила собою традиційні форми народної або популярної культури;
- дослідження Франкфуртської школи, які ставили в центр поняття культурної індустрії, що гарантувала стійкість капіталізму;
- структуралізм, в рамках якого масова культура розглядається як вираження (втілення) універсальних і незмінних соціальних, ментальних структур;
- марксистські та неомарксистські теорії, згідно яких масова культура являє собою форму домінуючої ідеології;
- постмодернізм, який вбачає у формах масової культури втілення радикальних змін у ролі мас-медіа, що стирають грань між іміджем та реальністю [12, с. 267].

Фундамент філософського осмислення проблеми масової культури закладає в ХІХ столітті А. Шопенгауер, який в роботі «Світ як воля та уявлення» все людство поділяє на «людей генія» та «людей пожитку, користі», тим самим вперше сформувавши елітарну концепцію світової культури [14]. Шопенгауер дає влучну і жорстку оцінку культурним прагненням більшості, маси: «Наш час є часом обернених інстинктів. Він прагне передусім і в першу чергу зручності, по-друге, він прагне гласності і великого театрального шуму, того оглушливого барабанного бою, який відповідає його базарним смакам, він хоче, по-третє, щоб кожен з глибокою покорою лежав на череві перед найбільшою брехнею — яка називається „рівністю людей“ — і поважав лише добротності, що зрівнюють та нівелюють» [11, с. 366].

Різно негативну оцінку масі в своїх роботах «Людське занадто людське», «Весела наука», «Так говорив Заратустра» дає і Ф. Ніцше. Як і Шопенгауер, він пропонує свою елітарну концепцію культури. Тільки «надлюдина», людина «вищого гатунку», істота, що здатна до творчості, може за своєю особливою природою протистояти людині звичайній. Масу, «маленьких людей» у роботі «По той бік добра і зла» Ніцше «вигадливо» називає — «чернь», «полукровки», «варвары», «плеbei», «стадные животные», «назойники», «грубые зрители», «умственный

полусвет» [8]. Отже, у нас не залишається сумнівів у висновках філософа щодо «культури мас». За Ніцше, «варвари», які «повзають на череві перед всім масовим» [8, с. 200], не мають чітких та сталих орієнтирів, вони — заручники світу, «де панує „майже“ у всіх відношеннях» [8, с. 184]. А значить, розглядаючи процес «омасовлення» як невідворотну загрозу, філософ закликає тих, хто небайдужий до долі людства, до радикальних дій, «щоб перешкодити <... > цьому поступовому перетворенню людства у щось схоже, середнє, звичайне, стадне — у щось *загальне*» [8, с. 239].

Теоретичне осмислення проблем сучасної масової культури в ХХ столітті розпочинається з творчості Х. Ортеги-і-Гасета. Подібно до Шопенгауера і Ніцше, він чітко розмежовує поняття «маси, масової культури» і поняття «культури нової», «культури непопулярної». Ортега-і-Гасет заявляє, що в ХХ столітті починає панувати усереднений стандарт і примітивізм мислення людини «масового суспільства» («суспільства маси» [9, с. 15]). Цій проблемі присвячена книга іспанського філософа, що принесла йому світове визнання — «Бунт мас». В ній філософ протиставив духовну еліту, яка творить культуру, масі людей, що задовольняється примітивними, стандартними поняттями та уявленнями. Масова людина у розумінні Ортеги-і-Гасета — це істота, позбавлена і народних традицій, і цінностей елітарної культури, вона не має власного «Я» і байдужа до «світових проблем». Проте вона примітивно самовпевнена, свідомо відмовляється від спроб розуміння і здатна лише формально виконувати послідовні дії, здатні перерости в агресію. «Маса розчавлює під собою все, що відмінне, незвичайне, індивідуальне, кваліфіковане й добірне. Хто не схожий на всіх, хто не думає як усі, ризикує, що його усунуть <... > усі — це тільки маса» [9, с. 20].

Важливим з точки зору проблеми нашої роботи видається і дослідження Ортеги-і-Гасета «Дегуманізація мистецтва», в якій філософ дає вичерпну характеристику новому мистецтву, що є «непопулярним»: «Будь-який його витвір автоматично справляє досить цікавий соціологічний вплив на публіку. Він ділить її на дві групи: одну, дуже маленьку, складає невелика кількість прихильників; іншу, велику, — ворожа більшість <... > утворюючи дві антагоністичні групи з безформної маси юрби, розмежовуючи масу на дві різні касти» [9, с. 239]. А це означає, що нове мистецтво початку ХХ століття і виступає контрастним до «масового», тобто є «елітарним». Адже «звиклі до вишості в усьому, маси відчувають себе ураженими в своїх «людських правах» новим мистецтвом — мистецтвом привілейованим, мистецтвом

витончених почуттів та інстинктивного аристократизму» [9, с. 240].

Якщо Шопенгауер, Ніцше та Ортега-і-Гасет характеризують сучасну культуру більш загально, акцентуючи її наріжні складові, П. Сорокін в роботі із знаковою назвою «Криза нашого часу» подає більш детальний аналіз сучасних культурних феноменів. Особливо виокремлюючи аспект споживацького суспільства, він говорить про сучасне мистецтво, що «воно подібне до енциклопедії або величезного універсагу, де кожен може знайти все, що він шукає» [10, с. 450]. Людина споживає мистецтво мимохіть, для неї «мистецтво стає всього лише додатком до реклами кави, ліків, бензину, жуйки і подібним до них» [10, с. 452].

Крім споживацького сприйняття мистецтва, Сорокін звертає увагу ще на ряд характерних ознак «мистецтва для всіх». Зокрема, він говорить про його сенсаційність, тобто через те, що смаки публіки весь час змінюються, відбувається штучний відбір тем і персонажів. В гонитві за щоденними новинками і сенсаціями, орієнтуючись на пересичену реакцію маси, цей процес набуває глобального характеру аж до того, що сучасне мистецтво — це переважно «музей соціальної і культурної патології» [10, с. 456]. Крім цього, він визначає перебільшену схильність до сатири і карикатури та «хворобу колосальності» [10, с. 458].

Й. Хейзінга, аналізуючи наріжні чинники світової культури і розглядаючи в широкому історичному контексті проблеми сучасної культури, в роботі «Homo Ludens» особливо акцентує причини розповсюдження «культури мас»: «Технологія, реклама й пропаганда повсюдно підживлюють змаганневий дух і в безпрецедентних масштабах надають засоби для задоволення потреби в ньому» [2, с. 226]. А це, в свою чергу, призводить до тотального духу конкуренції, прагнення до рекорду, що панує в спортивному житті і, як наслідок, пустої гри, яка існує заради самої себе і охоплює всі сфери людської діяльності.

Масова культура — продукт проблем сучасного соціуму. Цю думку обстоює Дж. Дьюї в роботі «Свобода і культура». Автор робить особливий акцент на залежність будь-яких проявів людської діяльності від суспільних проблем. Зокрема, він торкається двох протилежних тенденцій в культурі: «Деякі складові культури розвивають психологічні елементи, що ведуть до індивідуалізації; інші стимулюють розвиток елементів, які спрямовують до колективізму бджолиного вулика чи мурашника» [13, с. 44–45]. Якщо ці складові відокремлюються і в певній мірі абсолютизуються, отримуємо характерне для ХХ століття «роздвоєння» на масову та елітарну культури.

Звинувачує суспільство в породженні сучасних культурних патоло-

гій і Г. Маркузе. На його думку, у сучасному суспільстві людина стає під його впливом гвинтиком великої системи, що руйнує в людині все людське. Йдеться про роботу філософа «Одномірна людина». Ґрунтовно і безапеляційно викриває Маркузе суспільство, що маніпулює людською свідомістю, людським «Я». Маркузе конструює образ сучасної масової, «одномірної» людини. Зокрема, він вважає, що суспільство населяють індивіди, які «позбавлені автономії, до тих пір, поки їх свідомість об'єкт навіювання та маніпулювання (аж до глибинних інстинктів)» [7, с. 9]. Маркузе вводить нове поняття «щаслива свідомість», яке уособлює свідомість масової людини цілої епохи: «втрата совісті внаслідок прав і свобод, що дозволяють задоволення, які надаються несвободним суспільством, призводить до розвитку щасливої свідомості» [8, с. 99].

Отже, підсумовуючи вищевикладене, спробуємо виділити найбільш приметні, сутнісні характеристики масової культури з метою глибшого розуміння цього явища:

1. «Культура більшості» орієнтована на смаки і потреби маси, «юрби» («це якісна однорідність, це суспільна безформність, це людина, що не відрізняється від інших, а являється повторенням загального типу» [9, с. 17]). Це призводить до сірості, невизначеності, нерафінованості, «безликості» споживача масової культури. Він характеризується невисоким, середнім рівнем інтелектуального та духовного розвитку, а тому шукає в «мистецтві для всіх» спрощеності, шаблонності, готових стандартів і кліше, які є знайомими і передбаченими, а значить, виступають запорукою отримання легкої насолоди від розваги.

2. Головні засоби розповсюдження масового продукту споживання — ЗМІ. Завдяки цьому «площа» охоплення аудиторії є величезною. Не останню роль відіграють в процесі відбору інформації, зокрема, представники політики, бізнесу, інші панівні сили, що безпосередньо визначають шляхи розвитку суспільства.

3. Масова культура висвітила в людині її позасвідому, інстинктивну, тваринну сторону. Вона «стверджує, відштовхуючись від З. Фрейда, натуралістичний, біологічний погляд на людину: людина — тварина, яка керується інстинктами» [9, с. 114]. Звідси ствердження в межах цього явища моралі гедонізму (не інтелектуального звучання, як в давній філософії, але чуттєво-тілесного).

4. Як наслідок акцентуації спрощеного гедонізму, в якості символу масової культури, ключа до її розуміння дослідники розглядають сексуальну революцію. Моральна вседозволеність, розбещеність, доступність того боку людського життя, який приховувався, замовчувався,

створили плідний ґрунт для різкого стрибка від моралі цноти і невинності до тотального розповсюдження «сміливих» наслідків феномену, який, користуючись висловом П. Сорокіна, можна назвати «порнографічною концепцією культури» [1, с. 115].

5. Масова культура зробила око основним органом сприйняття світу. Наочність, яскравість, використання скрізь елементів шоу, гра світла, легкість заміняють заглибленість, серйозність, фундаментальність, аналіз побаченого тощо (зокрема, показовим є один з поширених «символів» сучасної масової культури — музичний кліп).

6. «Сучасна людина прагне до створення нової реальності у формі певної міфологізації світу, як засобу гармонізації стосунків між «Я» і навколишнім середовищем» [6, с. 79]. Особливо яскравий прояв «міфотворчості» масової людини — феномен культу «зірок».

7. В соціумі масова культура часто носить ідеологічний характер. Адаже в межах функціонування багатьох суспільств ХХ століття представники офіційної влади маніпулювали свідомістю громадян за допомогою преси, літератури, музики, живопису, кіно. На нашу думку, цей механізм функціонування масової культури в сучасному соціумі залишається актуальним і донині, хоча його форми ще необхідно дослідити і дати їм належну оцінку.

8. Масова культура є поверхневою, неглибокою, некритичною, «сенсаційною», «скандалною», орієнтованою на досягнення успіху за будь-якої ціни аж до тотальної брехні, викривлення фактів, штучних легенд, що покликані до масової реклами продуктів цього культурного феномену.

9. «Культура мас» справляє особливо негативний вплив на молоді покоління, задаючи йому тон манері поведінки, моди, моральних норм певного звучання. Як наслідок, невтішний перелік найбільш гострих проблем сучасної молоді: СНІД, наркотики, агресивні рухи різного «забарвлення», смертельні захворювання, тотальне духовне зuboжіння.

10. «Масова культура наших днів немислима без сюжетики кримінальних вбивств, погоні, <...> розправи та некрофільних потягів <...> у сучасній культурі неймовірну привабливість набули есхатологічні теми, мотиви вселенської катастрофи і загибелі Людства. Людство зі всією пристрастю вдається до страху» [3, с. 95]. Не можна уявити продукти масової культури без трагедії в усіх її проявах, але на відміну від класичного мистецтва, де трагедія несе в собі «вібрацію» повчальності змісту, духовного переосмислення і очищення, трагедія в масовій культурі вибудовується на нагнітанні почуття страху та на-

правлена на зовнішньо-поверхневі реакції споживача, що створюють на нього сильне і тому привабливе враження.

Як бачимо, «культура мас» стала потужним регулятором життєдіяльності сучасного людства, об'єднавши низку вельми важливих, впливових, визначальних факторів та смислових акцентів. А отже, проблема масової культури залишається актуальною для сьогодення і потребує подальшого розгляду, зокрема, в розробці дефініції феномену, аналізу механізмів його функціонування в сучасному соціумі, дослідженні його співвідношення з елітарною, народною та популярною культурами.

1 Бібліографія

- [1] *Воронцов Б.Н.* Феномен массовой культуры: этико-философский анализ // *Философские науки.* — 2002. — № 3. — С. 110–123.
- [2] *Гейзінга Й.* Homo Ludens. — К.: Основи, 1994.
- [3] *Гуревич П.С.* Страх — молитва души // *Философские науки.* — 1992. — № 2. — С. 89–100.
- [4] *Кармин А.С., Новикова Е.С.* Культурология. — СПб.: Питер, 2004.
- [5] *Киященко Н.И.* Массовая культура и массовое искусство как глобальная проблема XXI века // *Философия и общество.* — 2003. — № 4. — С. 47–72.
- [6] *Копилова С.В.* До питання про вплив масової культури на екзистенціальне поле людини // *Грані.* — 2007. — № 4. — С. 78–85.
- [7] *Маркузе Г.* Одномерный человек. — М.: «REFL-book», 1994.
- [8] *Ницше Ф.* По ту сторону добра и зла; Казус Вагнер; Антихрист; Эссе Homo. — Мн.: ООО «Попурри», 1997.
- [9] *Ортега-и-Гасет Х.* Вибрані твори. — К.: Основи, 1994.
- [10] *Сорокин П.А.* Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Политиздат, 1992.
- [11] *Хрестоматия по философии: учебное пособие для высших учебных заведений.* — Ростов-на-Дону: Феникс, 1999.

- [12] *Человек, общество, культура в контексте глобальных изменений: проблемы интеграции гуманитарных наук : материалы Всероссийской научной конференции // Личность. Культура. Общество.* — 2001. — Том III. — Вып. 2 (8). — С. 252–267.
- [13] *Читанка з історії філософії: у 6 кн. / ред. Волинки Г.І.* — К.: Фірма «Довіра», 1993.
- [14] *Шопенгауэр А. О четвероюком корне... Мир как воля и представление. Т.1. Критика кантовской философии [пер. с нем. М. Левина].* — М.: Наука, 1993.